

ОБРАЗ ШПИГУНА В РОМАНІ С. ПОСТОЛОВСЬКОГО «ВОРОГ, АБО ГНІВ БОЖИЙ» – ГЕРОЙ ЧИ ЗЛОЧИНЕЦЬ?

А. В. Землянська, А. М. Землянський

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького; 72312, Запорізька обл., м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 20

Стаття присвячена аналізу образів головних персонажів-шпигунів у романі С. Постоловського «Ворог, або Гнів Божий». Акцент робиться на авторському обігруванні традиційних уявлень про типовий образ шпигуна, введених у творах про Джеймса Бонда (І. Флемінг), Джорджа Смайлі (Дж. Ле Карре) та Штірліца (Ю. Семенова) та оновленні цих образів відповідно до реалій сучасності. Визначено, що учасники операції «Гнів божий», змальовані в романі С. Постоловського, є досить колоритними фігурами, людьми, готовими до боротьби, але в основі бажання помститися ворогам своєї країни у кожного з них лежать особисті причини: прагнення отримати вищу посаду, з'ясувати правду про роботу розвідників-диверсантів і визначити власне місце в битві за свою країну, встановити справедливість тощо. Письменник вдало поєднує суперечливі риси героїв та злочинців у своїх персонажах, підкреслюючи їх неоднозначність, що робить їх правдоподібними, живими людьми, а не ідеологічно витриманими фігурами. З'ясовано, що найбільш ідеологізованим постає у творі образ капітана Івана Принципа, улюбленого героя С. Постоловського, який уже зустрічався в попередніх творах митця. Прізвище цього персонажа повністю відповідає його внутрішнім якостям: він чесний, справедливий, користується увагою жінок, у своїх діях завжди керується законом та вважає, що засоби не завжди виправдовують мету. Автор намагався вивести новий образ шпигуна, сучасного героя, який міг би стати зразком для молодого покоління. Виявлено також, що в образах інших служителів Контори, які брали участь в організації операції «Гнів Божий», – генерала Бульдога, полковника Мирона та капітана Нечипайла – письменник змалював типових представників свого часу, які здатні на високі прагнення й мужні вчинки, але при цьому є типовими виконавцями будь-яких наказів, часто злочинного характеру, коли це співпадає з їхніми уявленнями про справедливість та обов'язок. Таким чином, С. Постоловський подав власне бачення долі України в «гібридній війні» з Росією і тих людей, від яких залежить безпосередньо результат цієї війни. Оскільки він не може наразі передбачити майбутнє, автор залишає своїм протагоністам долю трагічну, як саме життя.

Ключові слова: шпигунський роман, жанрова матриця, авантюрна лінія, образ-міф, героїчне, трагічне.

Шпигунський роман завжди вважався виразником політичної ситуації в тій чи іншій країні. Саме у творах цього жанру письменники пропонували власне бачення розвитку стосунків між країнами у такі гострі періоди історії, як, наприклад, колоніальні війни, Перша і Друга світові війни, «холодна війна» тощо та передбачали наслідки протистояння держав. Тож, незважаючи на певні періоди «затишшя», коли, за твердженням С. Філоненко, шпигунський роман змінив своє спрямування, висвітлюючи проблеми міжнародного тероризму та боротьби з наркотрафіком [8], жанр все ж відродився у своєму класичному вигляді і знову вивів у центр уваги ідеального шпигуна, зразкового служителя своєї країни.

Постановка проблеми. Будучи часто самі приналежними до роботи спецслужб, автори шпигунських романів пропонують читачам версію того, яким має бути цей ідеальний захисник державних інтересів. При цьому взірцевими моделями й досі вважаються образи Джеймса Бонда І. Флемінга (для західного світу) та Макса Отто фон Штірліца Ю. Семенова (для радянського простору). Кожен із цих відомих літературних героїв став виразником світоглядних позицій та морально-етичних цінностей свого соціуму, іконою стилю, образом-міфом масової культури. При цьому, важливість цих образів для літературного (і ширше – культурного) світу в тому, наголошує Д. Голуб, що вони підірвали наявні на той час шпигунські стереотипи як західного, так і радянського мистецтва слова [1, с. 127].

Однак на сьогодні ці стандарти змінюються. Митці, прагнучи, щоб їх розповідь відповідала реаліям часу і дотримувалась правдоподібності у змалюванні можливих шляхів вирішення міжнародних конфліктів, виводять у своїх творах зовсім інших персонажів, «негероїчних» героїв, які мають свої сильні і слабкі сторони, а відтак – захищають особисті інтереси в цій боротьбі, підвладні докорам сумління й ваганням та є не такими непереможними, як їх попередники. Серед таких, зокрема, можна виділити й протагоністів роману С. Постоловського «Ворог, або Гнів Божий», які діють в умовах «гібридної війни» Росії та України.

Аналіз досліджень. Спеціальних студій, присвячених характеристиці образу шпигуна, існує дуже мало. Найбільш ґрунтовним аналізом є дисертаційна робота Д. Голуб «Герой-міф у шпигунському романі: Джеймс Бонд Ієна Флемінга та Штірліц Юліана Семенова» (2018) [1]. Дослідниця розглядає різні складники міфу по цих літературних героїв, визначає причини популярності цих образів, проводить їх типологічне зіставлення.

Трохи раніше, на початку 2000-х років, розкрити цінність образу Штірліца з позиції його соціальної ролі намагався Д. Травін, який визначив, що той поєднав усі стандартні ознаки «іншого життя» (манеру вдягатися, житлові умови суперагента, європейський неквапливий плин існування) з характеристиками радянської людини [7]. Саме компенсаторна функція, яку виконує цей «ідол» масової культури 70-х рр. ХХ ст., визначила, на думку критика, успіх згаданого образу.

Увагу науковців звертає на себе й образ шпигуна Джорджа Смайлі, виведений у романах британського письменника Дж. Ле Карре. Зокрема, певні спроби аналізу образу протагоніста зустрічаються побіжно в статтях М. Норця, присвячених творам митця [4, с. 148–149]. Однак ці спроби радше вплетені в огляд складників жанрової матриці шпигунського роману, де однією з характерних ознак є наявність борця із силами, які загрожують спокою й стабільності держави, інтереси якої представляє цей спецагент.

Щодо власне українського шпигунського роману, то він майже не досліджений у літературознавстві, хоча неодноразово з'являвся в критичних розвідках і читацьких відгуках. Винятком може вважатись праця С. Філоненко «Історія, аналітика, пророцтво: ренесанс шпигунського роману в сучасній українській масовій літературі» (2017), де в огляді зразків жанру в сучасній вітчизняній літературі згадуються й провідні образи шпигунів, виведені українськими письменниками у своїх творах [9]. Більш глибоко аналізовані образи в романі С. Постоловського «Ворог, або Гнів Божий» ми спробували розглянути в одній зі своїх студій, зосередившись на вираженні в них категорій героїчного / брутального [2]. Однак це не вичерпує способів прочитання твору та ракурсів аналізу його образної системи.

Мета нашого дослідження – висвітлити образи протагоністів-представників спецслужб у шпигунському романі С. Постоловського «Ворог, або Гнів Божий» та з'ясувати їх ціннісні орієнтації з позицій сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Традиційно образи шпигунів у художніх творах є неоднозначними. Ймовірно, це пов'язано із вимогами жанру, адже, як зразки, насамперед, масової літератури, шпигунські романи для зацікавлення читача мають одночасно реалізовувати авантюрну й любовну лінію, а значить – герой повинен мати такі риси, які б приваблювали жінок, а з іншого – вселяти впевненість у своїх силах як захисника, мужнього, відчайдушного, часто нещадного по відношенню до ворога. Так, наприклад, агент 007, протагоніст романів І. Флемінга, має неабиякий шарм, що забезпечує йому успіх у протилежній статі та забезпечує йому певний статус у суспільстві. За Д. Голуб, він передусім – «шпигунджентльмен», «гламурний шпигун» [1, с. 5]. Однак при цьому він – «невідворотний імораліст» (Д. Голуб), і сам його номер свідчить, що він має ліцензію на вбивство. Одне лише існування в масовій свідомості такого персонажа забезпечувало британцям спокій за свою країну і віру в її силову перевагу. Таку суперечливість образу підкреслює й Д. Голуб, зауважуючи, що «Бонд не тільки був втіленням своєї епохи, відображаючи і посилюючи побоювання тих років, але і уособлював славу, честь, вишуканість довоєнної Британії» [1, с. 58].

Трохи іншим постає головний герой творів Дж. Ле Карре Джордж Смайлі. Зовні він відрізняється від гламурного Джеймса Бонда – це пере-

січна, непоказна і досить спокійна людина середнього віку, що дозволяє йому бути непомітним у натовпі. Його типаж – «шпигун-учений», що вирізняється аналітичним розумом, поєднує в собі риси раціонального «захисника існуючих інститутів», сповненого ідеалізму мандрівного лицаря та мудрого пілігрима [4, с. 148]. При цьому він, на відміну від непохитного і впевненого у своїх діях агента 007, він далеко не завжди згодний із засобами досягнення мети і є шпигуном «рефлексуючим» (М. Норець).

Своєрідним на цьому тлі постає й образ радянського розвідника в тилу ворога – Штірліца. Він постає справжнім національним героєм, без морально-етичних протиріч, такого, що не афішує своєї уваги до жінок та не зацікавлений у матеріальних статках, хоча, як уже зазначалось, не позбавлений певних переваг. У його образі виведено тип «шпигуна-інтелектуала», аскета (Л. Голуб), що поєднується з героїзацією буття інтелігенції.

Щодо С. Постоловського, то він у своєму романі «Ворог, або Гнів Божий» виводить кількох персонажів – месників росіянам за жорстоке вбивство їхнього товариша Андрія Хворостенка, а відтак – за всі злочини, скоєні про України, серед яких уже традиційним для попередніх творів автора в цьому жанрі є лише образ капітана Івана Принципа. А. Кокотюха, згадуючи в одній зі своїх рецензій на романи С. Постоловського цього персонажа, говорить, що його образ, як і цілком сюжет роману, витримано в кращих традиціях прози Ю. Семенова, адже Іван Принцип проводить «таку ж саму аналітичну роботу, яку можемо спостерігати в «Сімнадцяти миттєвостях весни» – Штірліц аналізує політичну ситуацію, на основі чого висуває та відкидає версії, аби нарешті зупинитися на єдино вірній» [3]. А сам письменник наголошує, що нова дійсність вимагає подолання стереотипів, оновлення смислів та виведення на літературну арену нових героїв [6].

Відтак, із чотирьох друзів, змальованих у романі «Ворог, або Гнів Божий», Іван Принцип найбільше відповідає своєму прізвищу – він чесний, непідкупний, дуже вправний диверсант і гарний аналітик. Його колега і друг Микита Нечипайло характеризує капітана як лютого в бою й нещадного до ворогів, людину, що особисто сприймає війну на Сході України як певний священний похід за святу землю: *«Він сам йшов на завдання, сидів ночами в засідках, різав і стріляв терористів. Він відслідковував їхні рухи, викривав канали й кротів, нищив мільйони доларів, залягав на кордоні й відстрілював ворогів, наче скажених собак»*. При цьому всі знали, що *«Іван буде завжди йти до кінця. Він не боїться смерті, тортур, знущань. <...> Він пожертвує родиною, дітьми, власним щастям, аби тільки виконати завдання. В якійсь мірі він теж фанатик»* [5, с. 39]. Автор залишає цей образ відповідним цим дещо ідеалізованим, героїзованим характеристикам до кінця. Його товариш по зброї, один із учасників операції «Гнів Божий», полковник Євген Мирон зауважує, що Принцип може бути корисний лише в тих випадках, де є за-

конне право вбивати, адже *«ніколи не забуває про закон. Навіть, коли вбиває людину»*, а його *«справедливість була сакральною, темою-табу»* [5, с. 103, 105].

Так, Принцип дуже болісно сприймає вчинений полковником Мироном теракт в Балаклаві, коли разом із російськими посадовцями загинули безневинні жінки й діти. В його очах це був учинок, який зводив нанівець усі благородні наміри, робив їх подібними до ворога, з яким вони воюють. Крім того, у його романтизований образ священної боротьби не вкладались і інші явища, які стали вже типовими для воєнного часу: мародерство, контрабанда, самогубства і збройне вирішення конфліктів між своїми ж тощо. Йому важко було сприйняти істину, проголошену одним із його загиблих товаришів, Сірим, що *«війна... завжди неоднозначна, несправедлива й гірка... <...> По усі сторони барикад є не тільки подвиг. там також живе звіряча жорстокість»* [5, с. 213]. Таким чином, образ Івана Принципа є прямим втіленням традиційних уявлень про справжнього героя своєї країни, який має стійкі моральні принципи та винятково загострене відчуття справедливості.

Крім того, для посилення шарму цього персонажа автор саме з ним пов'язав любовну лінію роману. Зокрема, Принцип, закоханий з юності в російську журналістку українського походження Ірину Ясинську, мав нагадати їй про особисту втрату і завербувати в якості свого агента в Кремлі. І хоча ця історія кохання не розвинулася в окремий сюжет про стосунки, все ж приховані почуття між персонажами, особливо переживання Принципа за свою кохану, дещо оживляють авантюрну, дещо жорстоку й відверто натуралістичну, лінію твору, додають мелодраматизму.

Натомість його колеги полковник Євген Мирон та капітан Микита Нечипайло виявились менш перебірливими у засобах досягнення своєї мети в ході операції «Гнів Божий». Насамперед, вони керувались лише тими принципами, які відповідали їх системі цінностей та світоглядним засадам. Зовні благородні жести насправді виявлялись добре продуманою стратегією, а непередбачуваність і неконтрольованість їхніх дій змушували нервувати і ворогів, і однодумців. Усі згадані персонажі були різні, але, за визначенням їхнього начальника, генерала на прізвисько Бульдог, *«унікальні в єдиному – обов'язок служби»* [5, с. 49], адже завжди виконували накази.

Євген Мирон розкриває у творі свою справжню сутність поступово, перетворюючись із благородного полковника спецслужб, що рятує ветерана АТО від свавілля поліцейських, на суворого, непримиренного диверсанта, *«ідеальну машину, здатну продукувати смерть, мовчазним воїном, якого не розбалакають тортури»* [5, с. 139]. Коли Мирон допомагає інваліду Гопку, він ще не має чіткого розуміння, нащо це робить, радше піддається власному відчуттю несправедливості, вчиненої людьми у формі. Однак надалі в нього народжується план, як можна використати цього ветерана АТО, який розчарувався в житті і бажає помсти за

своє каліцтво і несправедливість держави, за яку він постраждав. Забезпечивши його житлом і навіть коханою жінкою, Мирон водночас змушує його знову втратити сенс життя і принести себе в жертву, підірвавшись у натовпі воїнів ЛНР / ДНР на Красній площі.

Автор дуже детально розкриває особисті причини, які змусили теперішнього полковника Мирона колись піти у розвідку, – це зацікавленість історією свого діда, який виявився подвійним агентом, диверсантом, невидимим для ворога і відкинутим своєю державою, яка й дала дозвіл на його знищення. До кінця не розуміючи вчинків діда, Мирон намагається залишатись вірним служителем свого обов'язку. Однак його принцип *«А ля гер, ком а ля гер»* [5, с. 211] змусив переступити межу, за якою благородна мета перетворюється на масове вбивство.

С. Постоловський зізнається, що його персонажі – фігури трагічні, адже таким є саме життя [6]. У реальності автор не бачить поки що їхньої перемоги, тож, намагаючись дотримуватись ефекту правдоподібності, готує для них нелегку долю. Так, полковник Мирон був убитий під час теракту на Красній площі, але нарешті отримав шанс отримати в потойбічному житті відповіді від діда на всі свої запитання.

Для капітана Нечипайла війна постає своєрідним змаганням за життя, де існує виключно спортивний інтерес. *«Ми ставали вбивцями в ім'я людської справедливості...»,* – зізнається він. – *«Право остаточного голосу мала тільки сила. І ми обирали саме її»* [5, с. 108]. Друзі його поважають і характеризують як людину чесну, не пристосовану до розробки злочинних фінансових схем, підлабузництва та не готову терпіти приниження. Паралельно автор говорить про матеріальні проблеми в родині Нечипайла як своєрідне випробування його моральним якостям. Він щодня дізнається про чієсь незаконне збагачення за рахунок інших, бере участь у покаранні цих людей, однак навіть сам собі не зізнається у справжніх причинах такого непримиренного ставлення до олігархів. Та вирішення цих проблем із житлом і налагодження шлюбу не приносять героєві щастя: *«Нечипайло (єдиний, хто залишився в живих або на волі із четвірки, що організувала операцію «Гнів Божий», – А.З., А.З.) спав у своєму ліжку, зі своєю дружиною, у новій квартирі, придбаній на генеральські гроші, давився сльозами, пив горілку і благав Господа нашого Бога, аби він дав йому сил не втратити розуму»* [5, с. 347].

Останнім членом групи, що прийняла рішення розпочати операцію «Гнів Божий», був генерал, якого за його міцну хватку вже давно називали Бульдогом. Із усіх головних персонажів він найменше відповідає визначенню «герой». По-перше, він сам зізнається, що «сакральне дійство», яким йому вважалась операція «Гнів Божий», що за прототип мала відповідну операцію ізраїльського Моссаду, потрібно йому, насамперед, щоб реалізувати свої амбіції – отримати звання генерал-полковника. *«Мені закортіло, – пояснює він, – і я йшов до мети»* [5, с. 51]. Він навіть мстить за смерть Андрія Хворостенка не стільки через любов до одного із най-

кращих розвідників, скільки через те, що кращі керівні посади через такий провал операції в тилу ворога під його керівництвом, віддали іншим. Крім того, між досить пафосними сентенціями генерала про вірність країні та потребу навести в ній порядок, проступають відверті фрази про те, що кожен мав свої причини приєднатись до «Гніву Божого», які, насправді, мало хто розумів: «Щодо мене, я так і не усвідомив, чого ж прагну я, але про це ніхто не знав. Ми грали роль патріотів, і кожен розумів патріотизм виключно своїм розумом (підкреслення наше. – А.З., А.З.» [5, с. 61].

Із четвірки організаторів «Гніву Божого» генерала виділяє також те, що він не цурався матеріальних вигод та нетрудових доходів, на які забезпечував собі та молодій дружині безтурботне життя в київському «триповерховому палаці» на березі Дніпра. Сам С. Постоловський згодом робить у романі припущення, що справжньою трагедією України та причинами її невдач у боротьбі за незалежність є якраз особистий інтерес, адже «важко воювати з тим, хто живе в тобі» [5, с. 154].

Можливо, саме з цих причин автор майже одразу вивів генерала із гри – у того стався інсульт, після чого той так і не вийшов з лікарні. З іншого боку, позбавивши групу такого могутнього покровителя, письменник занурив їх у самий вир боротьби, що стала справжнім випробуванням їх на міцність та людські якості.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, при всіх позитивних якостях, які роблять вищезгаданих персонажів національними героями, сміливими й непохитними у своєму прагненні вищої справедливості, більшість із них виступають звичайними машинами для вбивства, сліпими виконавцями наказів та власних уявлень про засоби досягнення мети. Така неоднозначність образів сучасних героїв викликана реаліями життя, коли будь-яка ідеалізованість чи зайва патетичність образу викликала б у читача відчуття несправжності, штучності, а відтак – незадоволення потреби у відновленні рівноваги добра і зла у світі. Дослідження інших зразків шпигунського роману у вітчизняному літературному процесі з позиції типу протагоніста-шпигуна відкриває, таким чином, неабиякі перспективи для розуміння соціальних мотивів сучасної літератури та формування уявлень про ідеального національного героя.

Література

1. Голуб Д. Герой-міф у шпигунському романі: Джеймс Бонд Ієна Флемінга та Штірліц Юліана Семенова: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05. Дніпро, 2018.
2. Землянська А.В. Категорії героїчного / брутального в шпигунському романі С. Постоловського «Ворог, або Гнів Божий. Троянди й виноград: феномени естетичного і прагматичного в літературі та культурі: [зб. наук. праць]. Бердянськ: БДПУ, 2018. С. 70–72.
3. Кокотюха А. Справжній полковник майбутнього. URL: <http://bukvoid.com.ua/criminal/2014/08/07/095031.html> (дата звернення: 22.05.2019).

- Рец. на: Сергій Постолювський. Остання справа полковника Принципа. Київ: Самміт-Книга, 2014.
4. Норець М. Шпигунський роман Джона Ле Карре у літературно-культурологічному просторі періоду «холодної війни». Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Серія: Філологія. Педагогіка. Психологія. 2014. Вип. 28. С. 147–151.
5. Постолювський С. Ворог, або Гнів Божий. Харків: Фоліо, 2016. 348 с.
6. Сергій Постолювський: це геополітична битва за Україну [розмову вів А. Шудря]. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141111_postolovskiy_book_2014_interview_as (дата звернення: 20.05.2019).
7. Травин Д. Штирлиц как образ жизни. URL: <https://republic.ru/posts/1/206212> (дата звернення: 20.05.2019).
8. Філоненко С. До Росії з ненавистю: українська версія шпигунського роману URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2017/01/29/110944.html> (дата звернення: 28.05.2019). Рец. на: Сергій Постолювський. Ворог, або Гнів Божий. Харків: Фоліо, 2016.
9. Філоненко С. Історія, аналітика, пророцтво: ренесанс шпигунського роману в сучасній українській масовій літературі. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки. 2017. Вип. 14. С. 149–154.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 17.03.2019 р.
Рекомендована до друку д.ф.н., професором Деркачовою О. С.*

THE IMAGE OF THE SPY IN THE NOVEL BY S. POSTOLOVSKYI «THE ENEMY, OR THE GOD'S WRATH» – A HERO OR A CRIMINAL?

A. V. Zemlianska, A. M. Zemlianskyi

*Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University;
72312, Melitopol, Getmanska Str., 20*

The article is devoted to the analysis of images of the main characters of the spy in S. Postolovskiy's novel «The Enemy, or the Wrath of God». It is emphasised on author's traditional representations of the typical image of spy showed in the images of James Bond (by I. Fleming), George Smiley (by J. Le Carre) and Stierlitz (by Yu. Semenov). The author updates these images according to the realities of the present. It is determined that the participants of the operation «The God's Wrath», depicted in the S. Postolovskiy's novel, are very colorful figures, people that are ready to fight, but this desire to take revenge on the enemies of their country is based for each of them on personal reasons: the desire to get a higher post, to find out the truth about the work of the spy-saboteur and to determine their own place in the battle for their country, establish justice, and so on. The writer successfully combines the contra-

dictory features of heroes and criminals in their characters, emphasizing their ambiguity, which makes them believable, living people, and not ideologically well-established figures. It was found out that the most ideologized image in the work is the figure of Captain Ivan Principle, the favorite S. Postolovskyi's hero, who has already met in the previous writer's works. The surname of this character is fully matched with his inner qualities: he is honest, fair, takes the attention of women, and in his actions he is always guided by the law and believes that the means do not always justify the goal. The author tried to bring out a new image of a spy, a modern hero who could become a sample for the young generation. It was also revealed that in the images of other ministers of the Office, who participated in the organization of Operation «The God's Wrath», – General Bulldog, Colonel Myron and Captain Nechypailo – the writer depicted the typical representatives of his time, capable of high aspirations and courageous deeds, but at the same time they are typical executors of any order, often criminal, when it coincides with their notions of justice and duty. Thus, S. Postolovskyi presented his own vision of Ukraine's fate in the «hybrid war» with Russia and those people whom the result of this war directly depends on. Since he can't foresee the future, the author leaves his protagonists a tragic fate, just like life itself.

Key words: *spy novel, genre matrix, adventure line, image-myth, heroic, tragic.*